

49. Руденок В. Чернігів – подорож на 100 років назад / В. Руденок. – Чернігів.: Центр гуманістичних технологій АХАЛАР, 2009. – 84 с.
50. Сапон В. Вулиці старого Чернігова: Історико-краєзнавчі етюди / В. Сапон. – Чернігів: РВК “Деснянська правда”, 2007. – 127 с.
51. Трачун О. Золотий вік української фотографії [Електронний ресурс] / О. Трачун. – Режим доступу: <http://www.primetour.ua>. – Дата доступу: 10.06.2014. – Назва з титулу екрану.
52. Трачун О. Фотографія в Україні 1839-2010 / О. Трачун. – Харків.: САГА, 2010. – 216 с.

Александр Литовченко

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ФОТО- И КИНОДЕЛА В ЧЕРНИГОВЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX — В НАЧАЛЕ XX ст.

В статье проанализированы процессы, которые происходили в фото- и киноотрасли в Чернигове во второй половине XIX — в начале XX ст. Определены имена основных местных фотографов и охарактеризована деятельность первых черниговских кинотеатров, а также функционирование фото- и киноорганизаций, и их влияние на культурную жизнь горожан.

Ключевые слова: фотография, фотостудия, фотодело, кинотеатр, киноустановка, кинодело.

Olexander Lytovchenko

THE ESTABLISHMENT AND THE DEVELOPMENT OF PHOTO AND CINEMA INDUSTRY IN THE SECOND HALF OF THE XIX AND AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY IN CHERNIHIV

This article analyzed the processes that took place in the photo and film industry in the second half of the XIX and at the beginning of the XX century in Chernihiv. It defined the names of the main local photographers and characterized the activity of the first cinemas in Chernihiv and also operation of photo and cinema institutions and their influence on the cultural life of the citizens.

Keywords: photo, photo studio, photography, cinema, cinema equipment, cinematography.

Стаття надійшла до редакції 18.11.2015

УДК 929:902

Ольга Гейда

АРХЕОЛОГ ТА КОЛЕКЦІОНЕР ТУРВОНТ КИБАЛЬЧИЧ

У статті досліджується біографія Турвонта Венедиктовича Кибальчича (1848 – 1913) археолога-аматора, колекціонера та музейника. Його життєвий шлях потребує систематизації наявних фактів та подальшого виявлення нових, а бурхлива та багатопланова діяльність незаангажованої наукової оцінки.

Ключові слова: Турвонт Венедиктович Кибальчич, археологічні дослідження Чернігівщини та Переяславщини у XIX ст., біографістика, колекціонування.

Ім'я Турвонта Венедиктовича Кибальчича (1848 – 1913) сьогодні маловідоме загалу істориків, археологів та музеєзнавців. Біографічні данні про нього розпорошені та обмежені декількома невеликими нарисами. Хоча, в науковій літературі Т. Кибальчича характеризують як «відомого та знаного археолога» свого часу. Ця людина була пов'язана професійними відносинами зі стовпами української історичної науки, етнографії та археології кінця XIX – початку XX ст. Володимиром Антоновичем, Миколою Петровим, Миколою Білозерським, Чеславом Нейманом, Дмитром Самоквасовим, Вікентієм Хвойкою, Федором Вовком та долучилася до дослідження відомих пам'яток археології та архітектури.

Про особистість Т.В. Кибальчича в історіографії маємо лише кілька неповних та суперечливих даних: невеликі біографічні статті Андрія Непомнящего та Василя Куриленка [27; 34, с. 98], наукову розвідку Олени Пітателевої, присвячену колекції малюнків Т. Кибальчича, переданих до церковно-археологічного музею при Київській духовній академії [42, с. 48-50] та довідки у

біобібліографічних нарисах про музейників та колекціонерів [5, с. 224; 8, с. 21]. Ім'я Турвонта Кибальчича згадується у контексті археологічних досліджень другої половини XIX ст. на території Криму в працях О. Неверова [32, с. 107, 123, 143] та А. Непомнящего [34], на Чернігівщині у працях А. Богданова [2, с. 9 – 17], В. Антоновича [3, с. 72-77; 7], Д. Самоквасова [45, с. 142-144], Б. Рибаківа [44], Л. Ясновської [53, с. 6, 10, 13], О. Черненко [50], на Сумщині у роботах О. Супруненка [47, с. 34 – 35, 89, 250 – 251, 249, 255] та на Переяславщині у роботах О. Юрченка [51, с. 233-234].

У процесі дослідження біографії Турвонта Кибальчича з'ясовані маловідомі аспекти його діяльності, які представлені у даній статті. Крім того, біографія Турвонта Венедиктовича безперечно потребує систематизації наявних фактів та подальшого виявлення нових аспектів, а його бурхлива та багатопланова діяльність незаангажованої наукової оцінки.

Появу роду Кибальчичів на Чернігівщині пов'язують з переселенням з Сербії на початку XVIII ст. учасника гайдуцького руху, очільника одного із загонів – молодого священника Грегора Кибальчича, який був випускником Києво-Могилянської академії. За родинною легендою, турки оголосили за його голову велику винагороду. Тоді гайдуцька Рада наказала йому разом з дружиною та малолітнім сином Олександром втекти на Лівобережну Україну до Рувимської пустині – монастиря біля міста Сосниця на Чернігівщині, засновником якого історіографи XIX ст. називали сербського єпископа Рувима [10, Кн. 4, с. 166]. У 1709 р. Грегор Кибальчич був рукопокладений чернігівським архієпископом Іоанном Максимовичем у священника храму Різдва Христового міста Стародуба. Відтоді і з'являється на Стародубщині священницький рід Кибальчичей. У документах згадується священник Петро Кибальчич, який разом з іереєм Почепським Даніилом Цитовичем, перебуваючи 1701 р. у Любецькому Антоніївському монастирі, підписався як свідок під передачею ґрунтів на користь монастиря [29, с. 67]. Ймовірно, цей же Петро Кибальчич впродовж 1732 – 1754 рр. був протопопом Погарським [10, Кн. 7, с. 40; 28, с. 71]. Нашадком Петра Кибальчича, ймовірно, був і протопоп Погарський Никифор Кибальчич, який 1784 р. на замовлення чернігівського єпископа Феофіла (Ігнатовича) готував привітання до приїзду Катерини II. З 1834 р. у сані священника згадується Іван Федорович Кибальчич [30, с. 127].

До середини XIX ст. більшість представників родини Кибальчичів належали до духовного стану та обіймали посади священників у Стародубському, Погарському, Мглинському, Кролевецькому повітах Чернігівської губернії. Мглинську гілку Кибальчичей представляв протоієрей Чернігівського Спасо-Преображенського собору Іоанн Іоанович Кибальчич. Батько сумнозвісного революціонера Миколи Кибальчича Іван Йосипович протягом восьми років працював вчителем у селах Кролевецького повіту, а після одруження на Варварі Максимівні Іваницькій прийняв сан священника у м. Коропі. Батько Івана Йосиповича, дід Ілля, прадід Микита та прапрадід Олександр Кибальчичі служили священниками у селах Врянці та Горяни Мглинського повіту Чернігівської губернії. На сторінках «Родословной книги Черниговского дворянства» згадується прапорщик дев'ятої артилерійської бригади Аполлон Григорович Кивальчич (з 1837 р. підпоручик), ймовірно теж родич, дякуючи заслугам якого рід отримав дворянство [30, Т. 1, Ч. 2, с. 233].

Турвонт Венедиктович Кибальчич народився у 1848 р. (за іншими даними 1849 р.). Цікаво, що переклад його імені цілком відповідає рисам характеру: Турвонт – з лат. вихор, буря. Названий був так на честь святого мученика за віру II ст. Турвона Лангонійського.

У жодній з біографічних довідок не вказано ким були батьки Турвонта чи хоча б місце його народження. У довідці В. Отроценка [38] зазначено, що Т. Кибальчич походив з роду дворян Роменського повіту Полтавської губернії. Але, підтвердженнь цього факту в архівних джерелах поки не знайдено.

Видається можливим, що Турвонт Кибальчич народився у Москві, а його дідом був Зиновій Іванович Кибальчич – представник стародубської гілки Кибальчичей, онук протопопа. У джерелах, ця версія підтверджується відомостями про відновлення на пожертви Зиновія Кибальчича стародубського Покровського храму [10, Кн. 7, с. 9]. Зиновій Іванович навчався у Чернігівській духовній семінарії. У 1791 р. закінчив Петербурзьке медико-хірургічне училище. До 1802 р. служив в армії, потім працював лікарем у московських домах інвалідів. У 1808 р. захистив дисертацію з медицини. З 1811 по 1825 рр. служив головним лікарем Московського доллгаузу (з 1838 р. Преображенська лікарня для душевнохворих). Його вважають одним з засновників наукової психіатрії. Зиновій Іванович мав зв'язки серед відомих людей свого часу. Зокрема, зберігся лист лікаря Московської лікарні Зиновія Кибальчича очільнику департаменту зовнішньої торгівлі Дмитру Гавриловичу Бібікову, датований 1831 р. з проханням працевлаштувати колегу на роботу [23].

Зиновій Іванович був членом «Імператорского человеколюбивого общества», співробітником наукових журналів, в тому числі закордонних. Помер у 1831 р.

Відомо, що вищу освіту Турвонт намагався отримати у Санкт-Петербурзькій академії мистецтв, але був виключений за участь у студентському русі. Повернувшись до Києва на початку 1870-х рр. працював ретушером у київського фотографа Пастернака.

Був дійсним членом Імператорської археологічної комісії та Московського археологічного товариства, Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії, Товариства Нестора-літописця, Київської археографічної комісії, Товариства любителів природознавства, антропологія і етнографії при Московському університеті, почесним членом Археологічного інституту у Санкт-Петербурзі. Співробітничав з редакціями відомих журналів: «Киевская старина», «Новое время», «Исторический вестник», «Всемирная иллюстрация», Київськими, Чернігівськими та Полтавськими єпархіальними відомостями.

На початку 70-х рр. XIX ст. Кибальчич захоплюється колекціонуванням античних гемм. Задля поповнення своєї колекції, декілька років поспіль приймає участь у археологічних дослідженнях античного міста Пантикапеї. В результаті світ побачила перша наукова праця Т. Кибальчича «Древности Пантикапеи» [13]. Поступово колекція збільшувалася і потребувала систематизації, тож 1876 р. у Києві вийшов друком перший путівник по його приватному зібранню [15]. У цьому ж році за багаторічну працю у збиранні нумізматичної колекції Турвонт Венедиктович отримав звання почесного «вольного общника» Імператорської академії мистецтв, яке надавалося, згідно статуту, «русским и иностранным художникам, как за собственные произведения, так и за заслуги в области искусств» [26, с. 121. 314]. Участь Кибальчича у археологічних розкопках, які проводила Імператорська археологічна комісія у Криму тривала і надалі, супроводжуючись майже щорічною передачею пам'яток до музею Комісії [39; 40, XXIV, XLIV].

У подальшому Т.В. Кибальчич розширив параметри опису експонатів своєї колекції, додаючи характеристику епохи та відомості про походження пам'яток. Так, у довіднику «Древние драгоценные амулеты...» подано детальний нарис з історії шанування дорогоцінного каміння у різних народів та каталог гемм знайдених Кибальчичем у Херсонесі, Феодосії та Пантикапеї [19; 20]. Більшу частину цієї унікальної збірки 1896 р. Кибальчич передав до Імператорської археологічної комісії [21], а 1902 р. Комісією була влаштована виставка великої колекції Кибальчича [5, с. 224]. Узагальнюючою працею справі колекціонування гемм стало монографічне дослідження «Южно-русские геммы...» видане 1910 р. у Берліні [22]. Крім шляхів поширення гемм, книга містить начерк присвячений етапам колонізації Північного Причорномор'я та історії Боспорського царства, а також опис знайдених старожитностей. Кибальчичу належить також декілька публікацій про епізодичні знахідки монет та скіфських старожитностей у Криму [14].

Паралельно з захопленням античною археологією, Турвонт Кибальчич веде активну роботу з виявлення та збирання старожитностей в українських губерніях. Ось як про це згадував у своєму щоденнику очільник церковно-археологічного музею при Київській духовній академії Микола Петров: «В половине 1870-х гг. Кибальчич является в пределах нынешней Украины уже с титулом почетного вольного общника Императорской академии художеств. В этом звании он объезжает города и села нынешней Украины, преимущественно Черниговской, Полтавской и отчасти Киевской губерний, делает широкие археологические экскурсии и собирает памятники художественной старины для археологического музея Академии Художеств. Он.. стал попутно собирать церковные древности для нашего церковно-археологического музея. Вначале он обнаруживал кипучую и плодотворную деятельность в этом отношении и получил для нашего музея, преимущественно от сельских приходских священников массу церковно-археологического материала. Между доставленными г. Кибальчичем иконами есть значительное число таких украинских икон. которые имеют на себе или определенную хронологическую дату, или даже имя маляра, то есть живописца, или же носят на себе резкий этнографический характер. Хронологические даты этих икон идут с конца 17 века. Доставленные Кибальчичем иконы, составляют как бы ядро и квинтэссенцию всей коллекции южнорусских икон нашего музея. Подобных коллекций мы не встречали ни в известных нам украинских музеях и древлехранилищах, и даже на выставках при Археологических съездах Киевском, Харьковском и Черниговском» [41, с. 118-119]. У фондах Інституту рукопису зберігаються декілька листів Т. Кибальчича до М. Петрова. Листи відіслані з Борзни, Санкт-Петербургу, Києва, зміст яких підтверджує, що Турвонт Венедиктович був впродовж 1877 – 1881 рр. активним постачальником старожитностей до церковного музею [24]. У звітах Церковно-археологічного товариства при КДА теж чимало інформації про передачу пам'яток церковного ужитку, ікон,

рукописів та стародрукованих книг від Т. Кибальчича та за його посередництва від місцевих священників Чернігівської та Полтавської єпархій [9]. Дослідниця колекцій ЦАМу у складі фондів Києво-Печерського заповідника О.В. Пітателева окрему розвідку присвятила унікальному альбому малюнків, переданих до музею Т. Кибальчичем, авторами малюнків якого нараховувала 24 художника XIX ст. [42]

Крім того, 1881 р. через посередництво Т. Кибальчича президенту Академії мистецтв великому князю Володимирі Олександровичу були передані чотири ікони, писані керівником Лаврської іконописної школи ієромонахом Алвіаном [36]. Кибальчич доклав зусиль для визнання покровителем Церковно-археологічного товариства князя Володимира Олександровича, з щорічною для товариства субсидією. Ці гроші лягли в основу недоторканного фонду товариства, який багато років поспіль був запорукою його фінансової стабільності. У 1889 р. з колекції Т.В. Кибальчича для Костюмною кладовою Імператорської академії мистецтв була придбана колекція церковного одягу XVI – XVIII ст. (єпитрахилі, воздухи, поручі, покрови), зібрана в українських губерніях та оцінена у 5000 руб. [37]

Ймовірно, Турвонт Венедиктович долучився і до участі у національно-визвольному русі середини 70-х рр. XIX ст., був членом Київської громади. З 1873 р. він активний учасник експедицій Південно-західного відділу Імператорського Російського географічного товариства. Під час експедицій займався збиранням етнографічного матеріалу, на основі якого уклав два невеликі нариси, присвячені традиційній обрядовій культурі українського населення [16; 17]. У 1874 р. він делегат XII Археологічного з'їзду у Києві. На виставці з'їзду були представлені речі з його колекції [48, № 107, 119б, 402]. Співробітничав з відомим етнографом Чеславом Нейманом, який 1884 р. на сторінках «Киевской старины» опублікував опис збірника малоросійських пісень XVIII ст. з колекції рукописів Т. Кибальчича [33]. Також, є свідчення про відносини Т. Кибальчича з родиною Білозерських [41, с. 120]. Доречи, саме м. Борзна вказане як місто, делегатом від якого офіційно зазначено Т. Кибальчича на III Археологічному з'їзді у Києві.

Починаючи з 70-х рр. XIX ст. Т. Кибальчич приймав активну участь у дослідженнях курганів та слов'янських старожитностей в Київській, Чернігівській, Полтавській губерніях у складі експедиції під керівництвом проф. В. Б. Антоновича. В літературі зафіксована його участь у дослідженнях давньоруських курганних могильників X – XIII ст. біля м. Ромни та сс. Глинськ та Ведмеже Роменського повіту Полтавської губернії, а також давньоруських городищ у сс. Грицівка та Красний Колядин Конотопського повіту Чернігівської губернії, м. Канев та с. Селище Київської губернії, розкопок курганів у Верхньому та Середньому Посуллі впродовж 1870 – 1880 рр. [47, с. 34 – 35, 89, 250 – 251, 249, 255; 2, с. 9-12]

За Турвонтом Кибальчичем визнана першість у дослідженні величної Благовіщенської церкви, збудованої 1186 р. на замовлення князя Святослава Всеволодовича на Чернігівському дитинці. Внаслідок обвалу частини дитинця через підмив р. Стріжнем тіла валу, у 1876 р. оголилися фундаменти давнього храму. На цьому місці місцевими жителями було знайдено два клади. Перший з кількома золотими та срібними прикрасами, другий – з дев'ятьма срібними гривнями. Розголос про знахідки дійшов до протоієрея Чернігівського Спасо-Преображенського собору Іоанна Кибальчича, який був напевно родичем Турвонту Венедиктовичу. Він запросив колекціонера до Чернігова. Влітку 1878 р. 21 – 23 червня Т. Кибальчич оглянув місце знахідок та зробив перші обміри фундаментів та стін храму. Під час розкопок ним було знайдено: залишки мозаїчної підлоги, шматки заліза (ймовірно з покрівлі храму), наперсний хрест-складень, два залізних ключі, кам'яні бусини. Також було зафіксовано наявність під церквою численних поховань давньоруського часу, два з яких описано. У публікації результатів досліджень (авторства Іоанна Кибальчича), проаналізовано відомі та доступні на той час джерела про походження храму (Повне зібрання руських літописів та опис Чернігова М. Маркова), на основі яких було створено перший з відомих описів історії Чернігівської церкви Благовіщення [12]. Не дивлячись на те, що всі речі з цих розкопок залишилися у приватній колекції Т. Кибальчича та пізніше були втрачені, значення досліджень не варто применшувати, оскільки вони розпочали довгу історію вивчення цієї унікальної пам'ятки давньоруської архітектури. Доречи, академік Б.О. Рибаків віддав належне ролі Т. Кибальчича у дослідженнях храму, стверджуючи що «наука должна быть благодарна Кибальчичу, т.к. его раскопки позволяют воссоздать ту часть здания собора, которая сейчас уже совершенно разрушена» [44, с. 55-56].

Впродовж 1879 – 1882 рр. Т. Кибальчич досліджує старожитності кам'яного віку та кургани епохи бронзи на Лівобережжі Дніпра в околицях сіл Вороньків та Скопці (суч. с. Веселинівка), а також на лівому березі р. Трубіж біля с. Селище Переяславського повіту Полтавської губернії [18].

Дослідник займався збором підйомного матеріалу, Але, в силу недостатнього володіння історичними фактами, всі знайдені речі відносив до епохи каменю. До того ж, проводячи дослідження еолових відкладів поблизу сс. Вороньків та Селище, він сплутав їх з курганами [51, с. 223-224].

На зворотному шляху з Полтавської губернії у цьому ж таки 1879 р. Т. Кибальчич провів розкопки у с. Вишенки Остерського повіту Чернігівської губернії. У результаті ним було знайдено 20 кам'яних стріл, кременеві ножі, давній посуд, кістки людини та тварин. Крім того, було обстежено урочища «Озеряне», «Царев узвоз», «Будище», «Княжна» та три сотні речей вивезено до експозиції «музея древностей его имени в Киеве» [52].

У 1880 р. Кибальчич проводив огляди величної пам'ятки дерев'яної архітектури XVIII ст. Успенського храму Переяслава, біля якого свого часу козаки запряглися на вірність московському царю [35]. До слова, цього ж таки року Т. Кибальчичем до церковно-археологічного музею при КДА була передана ікона Успіння Божої Матері роботи іконописця Власа Іванова Шубейського, датована 1755 р.

На рід Кибальчичей після вбивства царя Олександра II 1881 р. розпочалися гоніння. Представникам родини пропонували, навіть, змінити прізвище. Відгомоном цього процесу слід вважати і звільнення у 1882 р. Турвонта Кибальчича з числа дійсних членів церковно-археологічної комісії при КДА. Підтвердженням цьому можуть бути спогади проф. М. Петрова, датовані 1881 р. «закулисная специальность так не соответствовала задачам и целям нашего церковно-археологического общества. Теперь для меня стало ясно, что вся археологическая деятельность Кибальчича и все его обширные поиски старинных памятников по городам и селам Украины были только наружным прикрытием его политического сыска» [41, с. 121].

Але, життєві негаразди не завадили подальшій енергійній діяльності Турвонта Венедиктовича Кибальчича на ниві колекціонування старожитностей. Ба більше. На основі численних розкопок та викуплених під час багаторічних експедицій у населення пам'яток, Кибальчич сформував свою колекцію, яка стала основою приватного археологічного музею, що відкрився 1877 р. в Києві у його будинку по вул. Дорогожицькій, 34 [41, с. 120]. У 1882 р. були проведені археологічні дослідження, розташованих на подвір'ї будинку курганів, речі з яких, теж поповнили експозицію музею [9, 1883, с. 545]. Є відомості, що згодом, ця колекція була перенесена у будинок Трубецької по вул. Володимирській, 3. Подальша її доля поки не встановлена.

У 1884 р. Т. Кибальчич пропонував на Лук'янівці, у мальовничий місцині на околицях Києва, відкрити зоологічний сад, але ця ідея не була реалізована. На ділянці землі, що була незаконно захоплена Т. Кибальчичем, він відкриває розважальний заклад під яскравою назвою «Райгородок» [43].

Мешкаючи на Лук'янівці, Турвонт Кибальчич був прихожанином нозбудованої у 1871-1873 рр. церкви св. Федора Освященного. У 1885 р. серед прихожан храму виникла ідея про розширення будівлі церкви та облаштуванні під прибудовами двох підземних церков: на честь Гробу Господнього та праведної Єлисавети (копії печерного храму св. Климента Римського в Інкермані). У 1886 р. як голова Комісії з відновлення храму св. Климента у Києві (яка діяла під покровительством вел. кн. Володимира Олександровича), Т. Кибальчич був відряджений до Криму для вивчення храму в Інкермані. Під час цієї експедиції було детально описано храм та знято плани печери, а також розпочато клопотання про передачу частини мощів св. Климента київському храму [11]. Разом з церковним старостою генералом О.К. Багговутом Т. Кибальчич їздив до Єрусалиму, задля зняття точних обмірів з печери Гробу Господнього. Там, доречи, Турвонт Венедиктович отримав від Єрусалимського патріарха Никодима звання лицаря Гробу Господнього та був нагороджений відповідним орденом та хрестом.

Проект, розроблений під керівництвом відомого архітектора А. Парланда, виконаний за натурними обмірами печерних святинь, зроблених Турвонтом Кибальчичем, було втілено в життя у 1887 – 1896 рр. Копії храмів Гроба Господнього в Єрусалимі та Климента Римського в Інкермані зробили цей храм відомим та популярним серед киян. Інтер'єр храму було виконано за мотивами давньоруського фрескового розпису. З Києво-Печерської Лаври перенесли копію давньої ікони Воскресіння Христового (яка була списком оригінальної ікони з храму Гробу Господнього в Єрусалимі). Турвонт Кибальчич подарував храму численні реліквії зібрані ним під час паломництва у Святу Землю.

З іменем Турвонта Кибальчича пов'язані перші заходи щодо контролю над проведенням археологічних досліджень. Відомо, що це питання підіймалося Кибальчичем на засіданнях церковно-археологічного товариства при КДА у 1881 та 1882 рр. На початку 1886 р. Кибальчич звернувся до

очільника Імператорської археологічної комісії О.О. Бобринського з запискою з приводу «кладоискательства, неконтролируемых раскопок агентов западноевропейских музеев на юге России и бесконтрольного вывоза древностей за рубеж, в особенности в Британский музей, который имеет уже массу (до нескольких десятков тысяч) памятников собранных на юге России» [46, с. 397]. Турвонт Венедиктович закликав встановити жорсткий державний контроль за веденням археологічних досліджень на теренах Російської імперії, реорганізувати ІАК (окресливши чіткі завдання діяльності та змінивши внутрішню структуру Комісії), а також переглянути та удосконалити існуюче на тоді пам'яткоохоронне законодавство Російської імперії, зобов'язавши всіх дослідників отримувати дозволи на проведення розкопок (відкриті листи) від Імператорської археологічної комісії. Ця ініціатива у майбутньому спровокувала конфлікт інтересів між Імператорською археологічною комісією та Московським археологічним товариством та їх членами. Відгомін цієї конфронтації, на нашу думку, позначився і на взаємовідносинах Д. Самоквасова та Т. Кибальчича, які з кінця 80-х рр. XIX ст. припинили співробітництво.

Коли у Чернігові у 1889 р. було виявлено провали на соборній площі біля Спаського собору, то Т. Кибальчич був повідомлений одним з перших, як відомий археолог-аматор. Його безпосередня участь у цих дослідженнях не підтверджена, хоча маємо цікавий опублікований лист Івана Страдомського до Дмитра Самоквасова про заплановану участь у них Т. Кибальчича [4, с. 306-307]. Треба зазначити, що імені Т.Кибальчича у публікації присвяченій цим розкопкам теж не згадано [6].

У лютому того ж таки 1886 р. Т. Кибальчич звернувся до президента Академії мистецтв з пропозицією сформувати єдиний державний реєстр архітектурних пам'яток, який би став основою виявлення, охорони та дослідження пам'яток церковної старовини. Відомості для реєстру пропонувалося збирати шляхом опитувальних листів – «Метрик» [31]. Сам Кибальчич долучився до цієї програми створенням декількох малюнків невідомих дерев'яних храмів XVIII ст. та «Варязької печери» у Києві [42, с. 52-53].

Долучився Т.Кибальчич і до музейного руху другої половини XIX ст. Він безпосередньо брав участь у створенні при Південно-Західному відділі Російського географічного товариства історично-етнографічної колекції українських старожитностей, яка мала бути покладена в основу музею відповідного профілю. Після закриття Відділу, у 1876 р. музейну колекцію передали до Київської археографічної комісії, але вже 1880 р. збірка була розформована через урядову заборону створювати у Києві будь який музей. У 1892 р. гласний Київської міської думи Турвонт Кибальчич звернувся з закликом про створення у Києві художньо-промислового музею, який би об'єднував у своїх фондах археологічні та історичні пам'ятки, твори станкового малярства та ужиткового мистецтва. Почався дієвий рух по збиранню експонатів для майбутнього музею, ініційований самими киянами всупереч заборонам адміністрації Київської губернії. Долучився до цього процесу і Т.В. Кибальчич. 6 травня 1894 р. після 14-річної заборони при Київському генерал-губернаторі, нарешті, скликано нараду про заснування у Києві міського музею. Вже через три роки у березні 1897 р. було утворене Київське товариство старожитностей та мистецтв. Цього ж року була відкрита перша виставка Київського товариства старожитностей і мистецтв (КТСМ). На основі її експонатів та пожертв, в тому числі від Т.В. Кибальчича, утворено Музей старожитностей та мистецтв КТСМ, з якого безпосередньо утворився Київський міський музей старожитностей та мистецтв, першим завідувачем якого став В. В. Хвойка [49, с. 54-55].

Оцінюючи дослідницьку діяльність Турвонта Венедиктовича Кибальчича не варто керуватися нормами сучасного пам'яткоохоронного законодавства. Він був людиною свого часу, не мав спеціальної ґрунтовної історичної освіти, більше був художником ніж науковцем, поціновувачем сивої старовини, займався дослідженням пам'яток скоріше задля поповнення колекції свого приватного музею, а не заради відновлення історичної дійсності. Був наділений ексцентричним характером та харизматичною вдачею, що нерідко відштовхувало від нього оточуючих. До того ж, треба мати на увазі, що частина фактів з біографії цієї непересічної особистості на сьогодні втрачена, що ускладнює можливість об'єктивної оцінки його діяльності. Але, його внесок в розробку питань археології, музейної справи та колекціонування повинен бути достойно поцінований сучасниками, оскільки саме антикварний рух другої половини XIX ст., яскравим представником якого був Турвонт Кибальчич заклав основу для подальшого становлення історичної, археографічної та археологічної наук наприкінці XIX – на початку XX ст.

Джерела та література:

1. Андрієвський О. Матеріали до історії української етнографії. Бібліографія літератури з українського фольклору. 1800 – 1916. / за ред. акад. А. Лободи – К., 1930. – Т. 1. – 822 с.
2. Антропологическая выставка 1879 г. /под. ред. А.П. Богданова. Описание предметов выставки. – М.: типография М. Лаврова, 1879.
3. Антонович В. О раскопках на Суле //Чтения исторического общества Нестора-летописца. – К., 1888. – Кн. 2. – Отд. 1. – С. 72-77.
4. Археология, история и архивное дело России в переписке Д.Я. Самоквасова / под. ред. С. Щавелева – Курск, 2007. – 506 с.
5. Банников А., Сапожников С. Собиратели и хранители прекрасного. Энциклопедический словарь российских коллекционеров от Петра I до Николая II. – М.: Центрполиграф, 2007. – 607 с.
6. Верзилов А. Раскопки, произведенные на соборной площади в г. Чернигове // Черниговские губернские ведомости. – Приложения. – 1889. – № 52-81.
7. Дневники раскопок, произведенных в Черниговской губернии в 1881 г. В.Б. Антоновичем– М., 1906. Оттиск из Трудов Московского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда. – Вып. 1. – 8 с.
8. Ернст Ф. Словник-довідник українських музейників // Український музей. Репринтне видання. – К., 1927. – Додатки.
9. Известия церковно-археологического общества при Киевской духовной академии //Труды Киевской духовной академии. – 1881. – Т. 1. – С. 338 – 339; 1882. – Т. 2. – май. – С. 466; 1883. – Т. 1. – С. 528, 531, 533, 545.
10. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов: типография губернского правления, 1873-18874. – Кн. 4. – 225 с. Кн. 7. – 486 с.
11. Исследования в Крыму археолога Т.В. Кибальчича // Севастопольский листок. – 1886. – 16 ноября.
12. [Кибальчич I.] Археологическая находка // Черниговские епархиальные известия. – Часть неофициальная. – 1878 – № 25. – С. 301 – 308.
13. Кибальчич Т.В. Древности Пантикапеи. Археологические находки в Керчи в 1873 г. – М.: 1873. – 9 с., IV таблицы.
14. Кибальчич Т.В. Боспорская монета царя Иннея, открытая в г. Керчи //Всемирная иллюстрация. – 1874. – № 270. – С. 163.
15. Кибальчич Т. В. Древности. Указатель к археологическим находкам 1875 – 1876 гг. – К.: 1876. – 48 с.
16. Кибальчич Т. Сообщение о русалках и погребальных обычаях по представлению южно-русского народа //Известия Императорского русского географического общества. – Спб., 1876. – Т. 12. – № 2. – С. 309 – 311.
17. Кибальчич Т. Об обрядах, сопровождающих рождение и крещение детей в Малороссии //Известия общества любителей естествознания, антропологи и этнографы при Московском университете. Труды этнографического отдела. – Т. XXVIII. – Кн. IV. – 1877. – С. 12 - 16.
18. Кибальчич Т.В. О находках предметов каменного периода на левом берегу р. Днепра в 1879 году // Сборник Археологического института. – СПб., 1880. – Отд. I. – Кн. 3. – С. 3 – 16.
19. Кибальчич Т. В. Древние драгоценные амулеты, найденные в Южной России, и геммы нового времени, с XV до настоящего времени. – [Киев], 1896. – 20 с/
20. [Кибальчич Т.В.] Каталог гемм (драгоценных резных камней), собранных преимущественно в Южной России Т.В. Кибальчичем. – Киев, 1896. – 32 с.
21. [Кибальчич Т.В.] Краткая опись древним предметам, представленным в Археологическую комиссию Т.В. Кибальчичем 27 декабря 1896 г. во исполнения предложения Комиссии от 10 декабря 1896 г. за № 2077. – СПб., 1897. – 8 с.
22. Кибальчич Т.В. Южно-русские геммы: Неизданные материалы для истории гравировального искусства древних народов, живших в России. – Берлин, 1910. – 66, XXс.
23. Кибальчич Зиновий Бибикову Дмитрию Гавриловичу. Письмо //Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф. III. – № 25811. – 1 арк.
24. Кибальчич Т. В. Петрову Н. И. Письма //Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф. III. – № 13096 – 13100. – 7 арк.

25. Кибальчич Т.В. Вовку Ф.К. Листи // Франко А.Д., Франко О.О. Аналіз документів та матеріалів особистого наукового архіву Федора Кіндратовича Вовка. Вісник інституту Археології. – 2011. – Вип. 6. – С. 118.
26. Кондаков С. Юбилейный справочник Императорской академии художеств 1764 – 1914. – СПб.: Академия Художеств, 1915. – 842 с.
27. Куриленко В. К биографии Турвонта Кибальчича // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. – Полтава, 1990. – С. 30-31.
28. Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. Репринтное издание. – К.: «Либідь», 1993. – 336 с.
29. Милорадович Г. Антониевский Любечский мужской монастырь. – Чернигов: губернская типография, 1860. – 79 с.
30. Милорадович Г. Родословная книга Черниговского дворянства. – СПб.: губернская типография, 1901. – Т. II. – Часть 3. – С. 127. Т. 1. – Часть 2. – С. 233.
31. Мусин А. Опираясь на метрику // Кизи (газета). – 2010. – № 5 (67). Июнь.
32. Неверов О.Я. Геммы античного мира. – М.: «Наука», 1982. – 145 с.
33. Нейман Ц. Малорусский песенник XVIII в. (Из собрания рукописей Т.В. Кибальчича) // Киевская старина. – 1884. – № 5. (май). – Известия и заметки. – С. 153 – 158.
34. Непомнящий А. А. Страницы изучения Крыма украинскими историками в конце XIX — начале XX века: историко-библиографический аспект// Культура народов Причерноморья. – 2001. – № 22. – С. 98 – 102.
35. О переписке с почетным вольным общником Т.В. Кибальчичем о поддержании храма Успения Божией матери в Переяславле Полтавском. 1880 г. // Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге (Далі – РГИА). – Ф. 789. – Оп. 11. – Спр. 89.
36. О предоставлении президенту Академии, через посредство почетного вольного общника Т.В. Кибальчича, образов Св. Князя Владимира, Кирилла, Бориса и Андрея, работы иеромонаха Киево-Печерской Лавры Алвиана. 1881 г. // РГИА. – Ф. 789. – Оп. 10. – Спр. 53.
37. О приобретении от почетного вольного общника Т.В. Кибальчича коллекции южно-русских древностей за 5000 руб. сер. и о награждении его орденом Св. Владимира 4 ст. 1882 г. // РГИА. – Ф. 789. – Оп. 11. – Спр. 217.
38. Отрощенко В.В. Кибальчич Турвонт Венедиктович // Енциклопедія сучасної України. Електронний ресурс. Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=11874
39. Отчет Императорской археологической комиссии за 1881. – СПб., 1883:
40. Отчеты Императорской археологической комиссии за 1882 – 1888. – СПб., 1889. – С. XXIV, XLIV
41. Петров М.И. Воспоминания старого археолога // Просемінарій. Медієвістика, історія церкви, науки і культури. – Вип. 1. – К., 1997. – С. 93 – 144.
42. Питателева Е. В. Турвонт Кибальчич и альбом рисунков, подаренный им в коллекцию Церковно- археологического музея при Киевской духовной академии // Труды Київської духовної академії. – 2012. – № 17. – С. 48 – 54.
43. Райгородок // Киевские епархиальные ведомости. – 1879. – № XL – XLI/ – С. 13.
44. Рибаків Б. О. Благовіщенська церква у Чернігові 1186 р. за даними розкопок // Архітектурні пам'ятники. Зб. наукових праць / під заг. ред. С.Я. Грабовського. – Київ, 1950. – С. 55 – 63.
45. Самоквасов Д. О раскопках 1876 – 1877 гг. в Переяславском уезде Полтавской губернии и Каневском уезде Киевской губернии // Труды IV Археологического съезда в Казани. – Казань, 1877. – С. 142-144.
46. Смирнов А.С. Признать в Императорской Археологической комиссии правительственный центр // Проблемы истории, филологии, культуры. Москва – Магнитогорск – Новосибирск, 2011. – № 2 (32). – С. 395–409.
47. Супруненко О.Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України. Лубенський музей К.М. Скаржинської. – Київ – Полтава: «Археологія» 2000. – 392 с.
48. Указатель выставки при третьем археологическом съезде в Киеве. – К.: типография Е. Я. Федорова, 1877. – 24 с.
49. Федорова Л.Д. Нові матеріали з історії музеїв Києва XIX – перших десятиліть XX ст. // Музеї України XIX – початок XX ст. Зб. наук. праць. – Київ, НАН ІМФЕ. – 2005. – 282 с.

50. Черненко О. Є. Дослідження скіфських пам'яток на території Чернігівської губернії у XIX – на початку XX ст. // Сіверянській літопис. – 2002. – № 6. – С. 47 – 49.

51. Юрченко О. Історіографія археологічних досліджень Переяславщини XIX ст. // Наукові записки з української історії. Зб. наукових статей. – Вип. 32. – С. 223 – 231.

52. Яновский Ф. О раскопках Т.В. Кибальчича в с. Вишенках Остерского уезда // Черниговские епархиальные известия. – Часть неофициальная. – 1879. – № 45. – С. 519 – 520.

53. Ясновська Л. В. Давньоруські старожитності Чернігівщини в історико-культурному просторі та науковому житті регіону. Автореферат дисертації на здобуття науков. ступеня кандидата історичних наук. – Чернігів, 2010. – 19 с.

Ольга Гейда

АРХЕОЛОГ И КОЛЛЕКЦИОНЕР ТУРВОНТ КИБАЛЬЧИЧ

Статья посвящена биографии Турвонта Венедиктовича Кибальчича (1848 – 1913), археолога-любителя, коллекционера и музейщика. Его жизненный путь требует систематизации имеющихся фактов и дальнейшего исследования, а бурная и плодотворная деятельность беспристрастной научной оценки.

Ключевые слова: Турвонт Венедиктович Кибальчич, археологические исследования Черниговщины и Переяславщины в XIX в., биографистика, коллекционирование.

Olga Heyda

ARCHAEOLOGIST AND COLLECTOR TURVONT KIBALCHICH

The biography of Turvonta Venediktovicha Kibalchicha (1848 - 1913) amateur archaeologist, collector and museologist is investigated in the article. His life needs systematization of the existing facts and further identifying of new ones, and his vigorous and versatile activity unbiased scientific assessment.

Keywords: Turvont Venediktovich Kibalchich, archaeological researches of Chernihiv and fPereyaslav regions in the nineteenth century, biographical, collecting.

Стаття надійшла до редакції 15.11.2015

УДК 94 (092) (477. 51) «18/19»

Олександр Рахно

ПРЕДВОДИТЕЛЬ ДВОРЯНСТВА ЧЕРНИГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ О. О. МУХАНОВ: ВІХИ ЖИТТЯ ТА ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Стаття присвячена аналізу життєвого шляху, громадсько-політичної та земської діяльності предводителя дворянства Чернігівської губернії у 1899–1904 рр., депутата I Державної думи Російської імперії О. О. Муханова (1860–1907).

Ключові слова: О. О. Муханов, Новозибків, Чернігів, предводитель дворянства, земство, гласний, Державна дума.

Олексій Олексійович Муханов (1860–1907) – відомий свого часу громадсько-політичний діяч не лише Чернігівщини, але й Російської імперії в цілому. Певні згадки про його діяльність у земському та дворянському самоврядуванні Чернігівської губернії знайшли відображення у працях сучасників О. О. Муханова – дослідників земства І. П. Білоконського [1] та Б. Б. Веселовського [3]. М. М. Боїовичем були подані біографічна довідка та портрет О. О. Муханова як депутата I Державної думи [2]. За радянської доби з відомих причин інформація про нього на шпальтах наукових видань майже не з'являлася, окрім згадки Ю. Б. Соловйова про не затвердження О. О. Муханова на посаді предводителя дворянства Чернігівської губернії у 1902 р. [26]. На сучасному етапі інтерес до цієї непересічної особистості посилюється. Деякі аспекти діяльності О. О. Муханова як депутата I Державної думи та одного з лідерів Конституційно-демократичної партії знайшли відображення у працях Т. П. Демченко [5; 6], С. Г. Іваницької [18], О. О. Коники [19]. Втім, його життєвий шлях та громадська діяльність не знайшли комплексного відображення в історичній літературі. У даній статті зроблено спробу ліквідувати цю прогалину.

О. О. Муханов народився 31 липня 1860 р. в Константинополі у дворянській родині Олексія Сергійовича Муханова (1832–1863) та його дружини, княжни Варвари Сергіївни Голіциної (1838–